

А. В. Мельник

Ландшафт географічний

ЛАНДШАФТ ГЕОГРАФІЧНИЙ – великий, складний природний територіальний комплекс, однорідний за походженням та історією розвитку, структурна частина географічної оболонки. Має єдиний геол. фундамент, однотипний рельєф, однаковий клімат, одноманітне поєднання гідротерміч. умов, ґрунтів, біоценозів і характерну морфол. структуру, включає в себе менші природні територ. комплекси – місцевості, урочища та фації. Ландшафти (Л.) називають за специфіч. ознаками їхньої природи, напр., відповідно до характер. орогр. (Свидовецький) чи гідрогр. (Бистрицький) елементів, або за насел. пунктами, що знаходяться в їхніх межах (Хмельницький). Підводні Л., що формуються на дні морів і океанів, на відміну від Л. суші, трактують як природні аквал. комплекси. Л. як об'ємне тримірне природне утворення має природні межі – поверхні, які відмежовують його від суміж. Л. (горизонтал. межі) та від шарів літосфери (нижня межа) і атмосфери (верхня межа), що не входять до його складу (вертикал. межі). Горизонтал. межі Л. узгоджуються з межами його геол. фундаменту, тому переважно бувають чітко виражені у вигляді орогр. (підніжжя уступів) та гідрогр. (русла рік) рубежів, а на картах зображуються лініями. У випадку невираженості меж Л. вони встановлюються на основі детал. ландшафт. картографування згідно виявлених меж його морфол. частин, або одиниць – місцевостей, урочищ чи фацій суміж. Л. Нижня межа Л. у літосфері знаходиться на глибині, до якої проникають взаємодії між його компонентами – кілька десятків метрів (до 100 м), як, аналогічно, й верхня межа в тропосфері – на вис. 30–50 м. Л. притаманні такі властивості, як цілісність, структура, функціонування, стан, динаміка, розвиток, стійкість та ін. Цілісність Л. полягає у тому, що він є не сумою природ. компонентів, а якісно новим природ. утворенням, має якості, які не притаманні його компонентам (напр., здатний продукувати біомасу). Вона забезпечується постій. взаємозв'язками між його компонентами та морфол. частинами, рушій. силами яких є енергія, що надходить у Л. з двох зовн. джерел – променистої енергії Сонця і внутр. енергії Землі. Цілісність Л. проявляється у його віднос. автономності, стійкості до зовн. впливів, наявності об'єктив. природ. меж, в упорядкованості структури, більшій тісноті внутр. зв'язків порівняно із зовнішніми. Л. г. характеризується склад. структурою, яка відображає його простор. і часову організованість. Структура Л. – взаємне розміщення складових частин (з одного боку – природ. компонентів, а з другого – і природ. територ. комплексів нижчого рангу) та

характер їхнього поєднання, взаємозв'язків у часі. Розрізняють 3 аспекти структури Л.: вертикальний (вертикал. структура), що проявляється у ярус. розміщенні природ. компонентів; горизонтальний (горизонтал., або морфол. структура), що виражається у певному поєднанні його морфол. одиниць – місцевостей, урочищ і фацій; часовий, що відбивається в певному закономірному наборі станів (добових, погодних, сезонних та ін.) Л., які ритмічно змінюються в межах року. Компоненти Л. – якісно своєрідні природні матеріал. тіла різного агрегат. стану: маси земної кори (гірські породи) з властивими їм формами денної поверхні, тобто рельєфом – геол. фундамент, або літогенна основа Л.; води; повітря нижнього шару тропосфери – повітр. маси з їхніми динаміч. і гідротерміч. властивостями (кліматом); рослинність; тварин. світ; ґрунт. Геол. фундамент Л. є окремою, найменшою, або елементар., морфоструктурою, що складена гірськими породами однієї або кількох формацій з певним набором морфоскульптур. форм і узгоджених з ними четвертин. відкладів. Води Л. – закономір. набір елементів гідросфери (водних об'єктів), до яких належать поверхн. (річки, струмки, канали, озера, ставки, водосховища) і підземні води та льодовики. Повітр. маси Л. характеризуються його фоновим і місц. кліматами, мікрокліматами урочищ і фацій. Рослин. і тварин. світи, ґрунт. покрив Л. – сукупність фіто- та зооценозів і ґрунт. відмін, які закономірно змінюються в його межах відповідно до різних місцеположень. Природні компоненти Л., в свою чергу, складаються з природ. елементів. Елементами геол. фундаменту Л. є гірські породи – лесоподібні суглинки, піски, вапняки, мергелі та ін.; вод – водні об'єкти (річки, озера, ставки та ін.); повітр. компоненту – повітр. маси з тими чи ін. властивостями; рослинності і тварин. світу – окремі рослини та тварини; ґрунт. покриву – ґрунт. відміни. Морфол. одиниці Л. – менші за Л. ієрархічно підпорядковані природні територ. комплекси – відносно однорідні ділянки геогр. оболонки, закономірно побудовані системи взаємопов'язаних природ. компонентів (гірських порід, повітря, вод, рослинності, тварин. світу і ґрунтів), які утворюють певні територ. єдності, окремоті з більш або менш чітко вираженими межами та розвиваються як єдине ціле. Залежно від особливостей генезису, властивостей і розмірів розрізняють 3 рівні ієрархічно підпорядков. комплексів: глобальний, що представлений геогр. оболонкою (комплексна оболонка Землі, що утворилася внаслідок взаємопроникнення та взаємодії літосфери, атмосфери, гідросфери і біосфери); регіональний – материки, фіз.-геогр., або ландшафтні країни, зони, краї, області, р-ни, Л.; локальний утворюють морфол. одиниці Л. – місцевість, урочище та фація в рівнин. країнах, сектор, висотна місцевість, стрія, урочище і фація в гірських.

Ландшафт. сектор – природ. територ. комплекс, найбільша морфол. одиниця гірського Л., який сформувався на макросхилі однієї експозиції та є вертикал. рядом поєднаних ділянок висот. місцевостей, що розвиваються в подіб. умовах соляр. і циркуляц. макроекспозиції (напр., сектор пд.-зх. навітряного, сильнозволоженого, дренажного паралел. системою річок макросхилу з пануванням букових та ялицево-смереково-букових лісів; сектор пн.-сх.

підвітряного сильнозволоженого макросхилу з пануванням смерек. і буково-ялицево-смерек. лісів). Ландшафтна місцевість (висотна місцевість у гірських Л.) – природ. територ. комплекс, який сформувався на комплексі генетично пов'язаних мезоформ рельєфу та складається з системи взаємопов'язаних урочищ (стрій і урочищ у гірських ландшафтах; напр., структурно-денудац. сильнорозчленов. горбогір'я, складене пісками, вапняками та вапнякуватими пісковиками, які перекриті лесами, з дубовими і грабово-дубовими лісами на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах; крутосхиле ерозійно-денудац., помірно холодне, вологе лісисто середньогір'я зі смерек. і ялицево-буково-смерек. лісами на бурих гірсько-лісових ґрунтах). Ландшафтна стрія – природ. територ. комплекс, морфол. одиниця гірського Л., яка сформувалася на групі мезоформ рельєфу, пов'язаних з літологічно однорід. породами та складається з системи літологічно однорід. урочищ (напр., сукупність куполоподіб. вершин, складених дуже щільними середньо- і грубошаруватими кварцито- і вапнистими дрібнозернистими темно-сірими пісковиками з прошарками чорних аргілітів з квасеницевими буково-ялицевими вологими сураменями на бурих гірсько-лісових ґрунтах). Ландшафтне урочище – природ. територ. комплекс, який сформувався на мезоформі рельєфу і є закономірно побудов. системою генетично, динамічно та територіально пов'язаних фацій (напр., глибоковрізана сильнеспадистосхила балка пн.-сх. експозиції, складена пісками, вапняками, які перекриті лесами, з грабово-дубовим лісом на ясно-сірому опідзоленому середньосуглинистому ґрунті; слабовипуклий гребінь хребта, складений пісковиковим, флішем з вологою квасеницево-зеленомоховою сураменню на бурому гірсько-лісовому малопотуж. середньосуглинистому сильноскелет. ґрунті). Ландшафтна фація – природ. територ. комплекс, який сформувався на елементі невеликої мезоформи, частині елемента крупної мезоформи чи мікроформі рельєфу, на всій протяжності якого зберігаються однакові літологія поверхн. порід, характер рельєфу та зволоження, мікроклімат, ґрунт. відміна та біоценоз (напр., слабоспадиста – 5–7° – верхня частина схилу пд. експозиції з квасеницево-зірочник. грабовою дібровою на сірому опідзоленому крупнопилувато-легкосуглинк. ґрунті; пригребенева спадиста – 9–12° – слабовипукла ділянка схилу пд. експозиції з вологою маренковою субучиною на бурому гірсько-лісовому середньопотуж. слабощербнистому легкосуглинк. ґрунті).

Взаємодії, взаємозв'язки між компонентами та морфол. одиницями Л. відображаються у його функціонуванні – сукупності процесів переміщення, обміну та трансформації енергії, речовини й інформації за законами механіки, фізики, хімії та біології. Функціонування Л. – інтеграл. фіз.-геогр. процес, що складається з елементар. процесів. Їх можна об'єднати в кілька осн. взаємопов'язаних енергет. і речовин. потоків, що утворюють своєрідні ланки функціонування Л.: енергообмін – кругообіг і трансформація соняч. енергії; вологообіг – випадання опадів, випаровування, інфільтрація, стік тощо; газообіг і газообмін – мех. переміщення повітр. мас, розчинення газів; абіот. міграція речовини літосфери – потоки твердого матеріалу, що відбуваються переважно під дією сили тяжіння та супроводжуються

процесами міграції хім. елементів, перетворення рельєфу, седиментації; біоген. обіг речовин, або біол. метаболізм, який супроводжується утворенням орган. речовини, переміщенням її по трофіч. ланцюгу, відмиранням і розкладом та утворенням гумусу. Л. властиві закономірні зміни функціонування в часі, які в сукупності утворюють його динаміку. Динаміка Л. – всі зворотні зміни, які відбуваються в рамках однієї структури та не призводять до якіс. перетворення (напр., різні за тривалістю циклічні зміни в природі – зміна дня та ночі, зміна погоди, сезонні зміни та ін.). Стани Л. – упорядковані співвідношення параметрів його структури та функціонування в певний проміжок часу. Вони можуть бути коротко- (до однієї доби), середньо- (від однієї доби до одного року) та довготривалими (більше одного року). Розвитком Л. є сукупність незворот. направлених змін, які зумовлюють корінну перебудову його структури, призводять до зміни одного Л. іншим. Рушій. силами або чинниками розвитку Л. можуть бути як зовн. космічні (зміна соняч. активності та заг. циркуляції атмосфери, наступ материк. льодів) і тектонічні (тектонічні рухи земної кори, морські трансгресії тощо) сили, так і внутр., пов'язані з саморозвитком і зумовлені антагоністич. взаємодією компонентів Л., які прагнуть досягнути рівноваги, водночас порушуючи її (ерозійне розчленування тер., ріст ярів, заростання водойм, заболочення та ін.). Компоненти Л. і пов'язані з ними чинники його формування та саморозвитку є не рівнозначними за силою взаєм. впливу й утворюють закономір. ряд. Найсильніші – чинники літоген. основи (літогенні або геол.-геоморфол.), потім ідуть чинники, пов'язані з повітр. масами (кліматогенні), далі – з водами (гідрогенні), найслабші – чинники, зумовлені рослинністю та тварин. світом (біогенні). На саморозвиток Л. впливають і антропогенні чинники, пов'язані з госп. діяльністю людини, які, змінюючи природні компоненти і взаємозв'язки між ними, зумовлюють зміни в Л. Сучасні Л., будучи антропогенно зміненими, перетвореними, залишаються природ. територ. комплексами, оскільки вони функціонують за законами природи, а людина є її частиною. Їх за характером антропоген. змін поділяють на культурні (раціонально змінені), акультурні (стихійно змінені) і деградовані. Механізм розвитку Л. полягає в поступовому кількіс. нагромадженні елементів нової структури (форм рельєфу, елементів гідрогр. мережі, біоценозів і ґрунтів) та витісненні елементів старої структури і найбільш чітко проявляється у формуванні його нових морфол. одиниць – фацій, урочищ і місцевостей. З розвитком Л. пов'язаний його вік, під яким розуміють тривалість його існування, починаючи з часу макс. розвитку гол. (геол.-геоморфол.) властивостей найстарішої морфол. одиниці рангу місцевість. Систематику Л. – їхнє об'єднання в групи – здійснюють двома шляхами, за індивідуал. і типол. підходами, з якими, відповідно, пов'язані 2 наук. процедури – районування і класифікація. Індивідуал., або хорологіч. підхід лежить в основі фіз.-географ. районування та передбачає об'єднання територіально суміж. Л. у індивідуал. ієрархічно підпорядковані регіон. природні територ. комплекси або одиниці вищих рангів – фіз.-географ., або ландшафтні р-ни, області, краї тощо. Типол. підхід полягає в об'єднанні Л. за генетич. подібністю, часто територіально не суміжних, в групи різних рангів, або

класифікац. категорії – види, класи і типи. Класифікацію Л. суші (групування за суттєвими властивостями, якими є їхній генезис і структура) здійснюють за зонально-азонал., а зонал. і зонал. принципами. Згідно зонально-азонал. класифікації (розроблена А. Ісаченком) Л. об'єднують: за гідротерміч. умовами (зонал. ознаки) – у типи (напр., східноєвропейсько-тайгові) та підтипи (північно-тайгові); за ярусністю рельєфу (азонал.) – у класи (рівнинні та гірські) і підкласи (низовинні, височинні, низькогірні, середньогірні та ін.); за генезисом, структурою, морфологією (азонал.) – у види (східноєвроп.-північно-тайг. низовинні озерно-льодовик. глинисті рівнини). При класифікації Л. за а зонал. принципом (геол.-геоморфол. ознаками; розроблена К. Геренчуком) виділяють класифікац. категорії: за ярусністю рельєфу – царства (материкові, океанічні, льодовикові); типи (рівнинні і гірські) і підтипи (низовинні, височинні, низькогірні, середньогірні); за структурою та генезисом корін. (доантропоген.) поверхонь – класи (Л. денудац. височин, складені породами палеозой. віку; Л. молодих акумулятив. мор. рівнин); за морфоструктурно-літоген. ознаками – види (малорозчленовані низовини зі степовим ґрунтово-рослин. покривом на лесах; малорозчленовані низовини під тайговим ґрунтово-рослин. покривом на льодовик. відкладах). Класифікація Л. за зонал. ознаками передбачає виокремлення типів, пов'язаних з тими чи ін. зонами (широколистянолісові, лісостепові, степові та ін.), та підтипів, пов'язаних з підзонами (північностепові та ін.). Вивчення Л. має важливе наук. (пізнання закономірностей просторово-часової організації природи земної поверхні) та прикладне (для розроблення наук. основ рац. використання природ. ресурсів, вирішення екол. проблем і охорони природи) значення. Див. також [Антропогенний ландшафт](#), [Височинні ландшафти](#), [Гірські ландшафти](#), [Деградація ландшафту](#), [Екологія ландшафту](#), [Ландшафт культурний](#), [Ландшафти України](#), [Ландшафтознавство](#), [Лісостепові ландшафти](#).

Рекомендована література

1. Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969;
2. Миллер Г. П. Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий. Л., 1974;
3. Геренчук К. І., Раковська Е. М., Топчієв О. Г. Польові географічні дослідження. К., 1975;
4. Охрана ландшафтов: Толковый слов. Москва, 1982;
5. Ісаченко А. Г. Система основных понятий современного ландшафтоведения // География и современность: Сб. ст. Ленинград, 1982. Вып. 1;
6. Його ж. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва, 1991;
7. Солнцев Н. А. Учение о ландшафте: Избр. тр. Москва, 2001;
8. Міллер Г. П., Петлін В. М., Мельник А. В. Ландшафтознавство: теорія і практика: Навч. посіб. Л., 2002.

Бібліографічний опис:

Ландшафт географічний / А. В. Мельник// Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-53158>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).